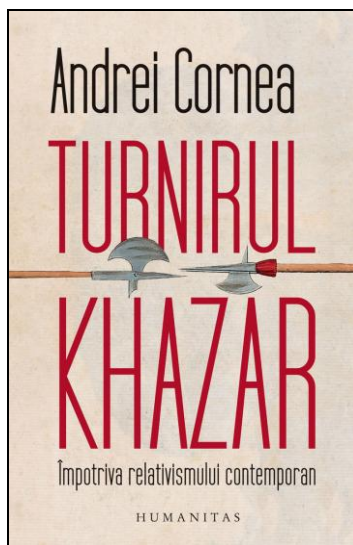

ÎN DEZBATERE

Andrei Cornea, *Turnirul khazar. Împotriva relativismului contemporan*, ediția a III-a, adăugită, precedată de un cuvânt înainte și completată cu șase eseuri polemice, București, Editura Humanitas, 2024, 340 p.

CUM SE CONSTRUIESC ALEGERILE SOCIALE

ADRIAN MIROIU

Academia Română

Nu ca excepție, ci chiar ca un fapt banal, cărți cu totul remarcabile cad, mai mult sau mai puțin, într-un con de umbră, ori sunt cvasi-ignorate. Din păcate, în această din urmă situație se află prea des cărți publicate de autori români, chiar și cele care propun perspective originale, care sunt foarte relevante în lumea de azi. Un exemplu este cartea lui Andrei Cornea, *Turnirul khazar* (aflată acum, totuși, la a treia ediție)¹. Au fost foarte puține recenzii critice; referirile la ea au constat de obicei în preluarea unor observații, susțineri ale autorului, fără a se încerca totuși să se analizeze în profunzime multitudinea de idei formulate și dezvoltate în ea.

¹ București, Humanitas, 2024.

Or, cartea lui A. Cornea este una care ia în discuție o chestiune centrală în dezbaterile culturale de azi – și face acest lucru aducând în față o schemă conceptuală complexă și, aș zice, originală. Cu aceste instrumente, autorul cred că reușește să ofere un tip de abordare care merită să fie cercetată, detaliată, supusă unor teste diverse – spre a vedea în ce măsură astfel se poate susține teza explicit formulată a cărții, prin chiar subtitlul ei: respingerea formelor contemporane ale relativismului. Care forme, explicitează autorul, sunt oarecum ubicui: le găsim, de cele mai multe ori implicit, în premisele luate ca atare de diverși cercetători. Spun că structura generală a argumentului lui A. Cornea merită să fie urmărită atât în expunerea ei abstractă, simplificată uneori, axată pe evidențierea determinațiilor ei de fundament, cât și în felul în care ea se dezvoltă în diferite situații analizate de autor. Cred că se cuvine să diferențiem cu atenție între cele două tipuri sub care se configurează abordarea lui A. Cornea. Cea aplicată – care acoperă o mare parte a cărții – poate desigur să trezească unele nemulțumiri, îndoieli. Un exemplu (îl dau pe acesta fiindcă eu cunosc mai bine tematica respectivă): discuțiile din filosofia științei născute în deceniul al șaptelea al secolului trecut de scrierile lui Th. Kuhn sau P. Feyerabend și care au propus o interpretare relativistă a istoriei științei. În acest context, autorul formulează uneori susțineri care sunt imprecise, uneori chiar incorecte. În plus, nu ia în seamă răspunsurile non-relativiste produse în acest domeniu de cercetare: de exemplu, pozițiile adesea extrem de sofisticate cunoscute ca realisme științifice. (În paranteză: și eu sunt în tabăra aceasta; sunt adeptul „realismului structural”².)

Dar în textul de mai jos nu mă opresc asupra unor astfel de exemple decât în măsura în care ele sprijină o înțelegere mai bună a argumentului abstract din carte. Cred că acesta e foarte interesant și că el merită să fie analizat atât în detaliile sale, cât și în privința sensului general pe care îl exprimă. Mă voi referi la el dintr-o perspectivă foarte strâmtă (acesta, ținând seamă că argumentul aduce cu sine mult mai multe sensuri). Anume, îl voi discuta din perspectiva structurii logice a procesului de decizie care este presupus (deci din perspectiva teoriei alegerii sociale). De aceea, aș vrea ca observațiile mele să fie evaluate numai în acest cadru.

Punctul de plecare al cărții e constatarea că în lumea de astăzi oamenii au concepții religioase, filosofice, morale, politice, estetice etc. foarte diferite, încât se poate spune că ele sunt incomensurabile. Dar, desigur, trebuie să admitem că, pentru ca societatea să funcționeze, e nevoie să ajungem la o concluzie colectivă, la nivelul ei ca întreg. Va fi rezultatul la care se ajunge unul de tip relativist sau nu? Cum se poate obține acesta? O primă soluție ar fi aceea de a găsi un criteriu sau un număr de criterii absolute, independente obiectiv (similare cu ceea ce uneori filosofii numesc „ochiul lui Dumnezeu”), care să permită să comparăm opțiunile pe care le avem în față. A. Cornea spune că această strategie e una a comparației extrinseci – și o respinge ca inacceptabilă. Mai jos, pe parcursul acestui eseu, voi

² Am dezvoltat o astfel de poziție în cartea *Lumea lui Anaxagora*, Iași, Polirom, 2017, cap. 6.

reveni asupra acestei strategii și asupra felului în care ea diferă de ceea ce A. Cornea numește strategia comparației intrinseci. Simplu zis, aceasta din urmă presupune, mai întâi, ca fiecare actor să producă propria sa ierarhizare a opțiunilor disponibile, iar în al doilea pas urmând să se realizeze o agregare a acestor ierarhizări la nivelul grupului format din actorii (sau „votanții”) implicați, dar fără a admite posibilitatea (și capacitatea) de a realiza comparații între diversele ierarhii în raport cu un criteriu. Or, în măsura în care se poate arăta că această comparație produce rezultate acceptabile, constând în acordarea unui rol (și loc) privilegiat unei opțiuni, atunci presupunerea – care stă la temelia unei perspective de tip relativist că toate opțiunile sunt egale – devine de nesustenut.

În cartea sa A. Cornea ia ca exemplu standard „turnirul khazar”. Acesta e construit foarte simplificat, dar îndeajuns de bogat pentru a permite derivarea unor concluzii importante. Se pleacă de la o poveste, pare-se, veridică: se spune că Bulan, care era conducător (sau kagan) al khazarilor (se pare că prin secolul al VIII-lea), a încercat să aleagă, printr-o procedură pe care fără rezerve o putem numi rațională, o anumită credință religioasă pe care să o îmbrățișeze poporul său. Se zice că el a chemat câte un reprezentant al celor mai importante credințe ale timpului: creștinismul (îl voi nota aici cu c), islamul (pe care îl voi nota cu m) și iudaismul (notat cu i). Celor trei reprezentanți – creștinul C, musulmanul M și iudeul I – li se cere să-și formuleze preferințele, adică să ierarhizeze, din propria perspectivă, cele trei opțiuni. (Observăm că astfel comparațiile sunt intrinseci.) Evident, fiecare va pune pe primul loc propria-i credință. Dar atunci de bună seamă că Bulan nu avea niciun criteriu pentru a alege între aceste opțiuni, căci fiecare primea câte un vot. Însă, argumentează acum A. Cornea, în momentul în care luăm în considerare și a doua opțiune a fiecăruia, situația se schimbă dramatic. Pentru C pe locul al doilea va fi i , urmată pe al treilea loc de m ; pentru M, pe locul al doilea va fi din nou i , urmată pe locul al treilea de c . Ce se întâmplă în cazul lui I? Sunt mai multe posibilități pe care le putem avea în vedere, iar unele dintre acestea sunt menționate de A. Cornea în diverse locuri în carte: 1) pe locul al doilea se găsesc, la egalitate, c și m ; 2) cele două locuri rămân goale; 3) pe locul al doilea e inclus tot i (nu e însă clar ce va fi cu locul al treilea); 4) pe locul al doilea este c , urmat pe trei de m ; 5) sau invers, pe locul al doilea este m , urmat apoi de c etc. Ca să simplific situația, încât să fie mai ușoară cercetarea care urmează, voi presupune alternativa (5). Vreau să accentuez însă că astfel propun doar o convenție; și notez că alte proceduri menționate pot fi analizate într-un mod asemănător, cu deosebirea că ele cer apelul la reguli alternative de agregare a preferințelor individuale (unele dintre acestea vor fi amintite mai jos).

Vom obține atunci tabelul următor:

C	M	I
c	m	i
i	i	m
m	c	c

Cum se ajunge de aici la o decizie colectivă? Cum va alege, în exemplul khazar, kaganul Bulan? Ceea ce vreau să accentuez este că nu există o singură procedură de a alege – cum voi spune mai jos, o regulă de agregare –, așa cum pare să presupună A. Cornea.

Cornea ia însă ca regulă oarecum „naturală” de agregare o procedură care în teoria alegerii sociale se numește regula lui Borda și trage toate concluziile în baza ei (și în baza acestui exemplu simplificat de alegere, în care alegerea se face numai între trei opțiuni). Această regulă are forma următoare: opțiunile se ierarhizează de fiecare votant (deci „intrinsec”, cu expresia lui A. Cornea); fiecărei opțiuni i se atașează apoi un număr de puncte, în funcție de poziția în ierarhie: 2 puncte pentru primul loc, un punct pentru al doilea loc, zero puncte pentru ultimul loc; la final se adună punctele oferite de fiecare votant fiecărei alternative – și e declarată învingătoare opțiunea cu cele mai multe puncte. Tabelul nostru devine atunci:

	C	M	I
2	c	m	i
1	i	i	m
0	m	c	c

Vom avea, pentru fiecare opțiune: $c = 2 + 0 + 0 = 2$; $m = 0 + 2 + 1 = 3$; $i = 1 + 1 + 2 = 4$. Deci opțiunea învingătoare este i .

În multe dăți A. Cornea face apel la o altă regulă de agregare: cea în care fiecare votant are la dispoziție două voturi, pe care poate să le atribuie cum vrea. (Aici întâlnim ceva de genul alternativei (3) formulate mai sus.) Iar A. Cornea presupune că votanții procedează astfel: I atribuie cele două voturi lui i (fiindcă pentru el a doua opțiune rămâne tot i – *Vechiul Testament*); C atribuie un vot lui c și unul lui i ; M atribuie un vot lui m și unul lui i (fiindcă pentru ambii a doua opțiune este tot *Vechiul Testament*). Ca urmare: agregat, i are 4 voturi, c și m au fiecare câte 2 voturi.

Această a doua regulă (care este și ea de tip Borda) e formulată explicit în numeroase exemple date de autor. Ideea este că în timp ce pentru unii votanți a doua opțiune e distinctă de prima, pentru alții nu se întâmplă așa ceva: cea de-a doua opțiune este identică cu prima. Așa e, paradigmatic, cazul opțiunii iudaice. Un exemplu distinct, dar foarte semnificativ, la care de altfel voi reveni mai jos, se leagă de ceea ce autorul numește „bazarul de orânduiri”. Pentru un democrat, cea de-a doua opțiune este tot democrația; dar pentru un fascist sau un comunist a doua opțiune este democrația, fiindcă în interiorul acesteia sunt posibile inclusiv poziții mai puțin democratice. (Din punct de vedere strict formal, această regulă e mai complicată decât cea a lui Borda).

Nu există însă niciun argument hotărâtor pentru ca atunci când facem agregări să folosim exact regula lui Borda sau o variantă a ei, precum cea expusă deja aici. Dimpotrivă, în teoria alegerii sociale s-a argumentat pe larg că ea nu e deloc cea mai de dorit regulă – fiindcă are proprietăți deloc atrăgătoare. Voi discuta

ceva mai pe larg mai jos una dintre ele. Până atunci aş vrea să dau câteva exemple de alte reguli de agregare³.

O primă regulă e cea a pluralităţii: potrivit ei, e câştigătoare opţiunea care se situează de cele mai multe ori pe locul întâi. De exemplu, la noi în ţară ea e folosită pentru alegerea primarilor: e ales cel care obţine cele mai mult voturi, chiar dacă acestea sunt mai puţine decât jumătate din cele exprimate. În exemplul nostru, regula pluralităţii nu produce niciun învingător: toate cele trei opţiuni obţin câte un vot şi avem deci un balotaj între ele.

O a doua regulă de vot care poate fi folosită e cea a majorităţii. Conform ei, opţiunile se compară în perechi, iar rezultatul final e construit pornind de aici. În exemplul de aici, m e preferată lui c (fiindcă doi din cei trei votanţi o preferă), iar tot aşa i e preferată atât lui c , cât şi lui m , deci ordinea globală a celor trei opţiuni este imc – deci i este învingătoare. Când, aşa cum e cazul aici al lui i , o opţiune le învinge majoritar pe toate celelalte se spune că aceasta e învingătoare Condorcet.

O a treia regulă e a lui Condorcet (contemporan cu Borda şi care a propus-o tocmai pentru a nu intra în dificultăţile pe care le aducea aceasta). Ideea este următoarea: ştim cum se compară între ele două alternative. Dacă luăm un şir ordonat format din cele trei alternative, vom defini sprijinul pentru acest şir prin suma preferinţelor pe care le indică. Astfel, fie şirul cim . Avem: c e preferată lui i o dată, c e preferată lui m tot o dată, iar i e preferată lui m de 2 ori; deci sprijinul pentru acest şir este 4. Avem 6 şiruri; calculăm pentru fiecare şi obţinem: $cim = 1 + 1 + 2 = 4$; $cmi = 1 + 1 + 1 = 3$; $mïc = 1 + 1 + 2 = 4$; $mci = 2 + 1 + 1 = 4$; $icm = 2 + 2 + 1 = 5$; $imc = 2 + 2 + 2 = 6$. Prin urmare, ierarhia globală este imc , deci i este opţiunea învingătoare. (Dacă există un învingător Condorcet, această regulă dă întotdeauna ca învingătoare exact opţiunea învingătoare Condorcet.)

O altă regulă este cea a aprobării. Să admitem ca fiecare votant poate aproba cât de multe opţiuni doreşte. A. Cornea pare să considere că musulmanul şi creştinul vor folosi două voturi, unul pentru propria opţiune şi al doilea pentru iudaism, în timp ce iudeul va folosi doar un vot. Atunci vom avea (am pus cu bold opţiunile alese de fiecare):

C	M	I
c	m	i
i	i	m
m	c	c

Atunci: $c = 1$; $m = 1$; $i = 3$. Din nou i este învingătoare.

³ O prezentare destul de extinsă a unor astfel de reguli, precum şi a celor mai importante rezultate din teoria alegerii sociale se găseşte în cartea mea *O introducere în ştiinţa politică*, Bucureşti, Editura Tritonic, 2017, îndeosebi capitolul 2 (pp. 97–266); la: <https://archive.org/details/miroiu-adrian-o-introducere-in-stiinta-politica-retail>.

Regula lui Borda secvențială: se calculează numărul de voturi obținute și apoi se elimină alternativa cu cele mai puține voturi. Deci se elimină C și rămâne

C	M	I
<i>i</i>	<i>m</i>	<i>i</i>
<i>m</i>	<i>i</i>	<i>m</i>

Acum *i* are 2 puncte și *m* are 1 punct – deci *i* e din nou învingătoare.

Regula lui Copeland: opțiunea aleasă este cea care are cel mai mare index Copeland. Acest index se calculează astfel pentru o alternativă *x*: din numărul alternativelor pe care le învinge *x* în comparație directă se scade numărul alternativelor care o înving pe *x* în comparație directă.

C	M	I
<i>c</i>	<i>m</i>	<i>i</i>
<i>i</i>	<i>i</i>	<i>m</i>
<i>m</i>	<i>c</i>	<i>c</i>

Avem: $m > c$, $i > c$, deci $c = -2$; $m > c$, $i > m$, deci $m = 0$; $i > c$, $i > m$, deci $i = 2$. Evident, *i* are cel mai mare index Copeland.

În exemplele de până acum opțiunea *i* iese mereu învingătoare. Dar așa ceva nu e deloc necesar. Dimpotrivă, rezultatul e determinat de o anumită structură a preferințelor, precum și de structura exemplilor. Mai mult, dacă vom analiza o baterie mai mare de exemple, vom putea detecta și ce e problematic cu regula Borda.

Voi începe prin a considera un exemplu mai complicat, în care avem nu 3, ci 6 opțiuni: creștin catolic CC, creștin ortodox CO, creștin protestant CP, iudeu I, musulman sunnit MSn și musulman șiiit MSh. Acum să presupunem că preferințele celor șase votanți sunt în felul descris în tabelul de mai jos. Desigur că s-ar putea obiecta că fiecare votant de fapt ar putea avea o altă ierarhie a preferințelor; dar aici e vorba doar de un exemplu, în care singura cerință e ca atât creștinii cât și musulmanii să aibă ca a doua opțiune, în afara celor de același tip (pentru un creștin o altă opțiune creștină; pentru un musulman cealaltă opțiune musulmană), opțiunea iudaică.

	CC	CO	CP	I	MSn	MSh
5	<i>cc</i>	<i>co</i>	<i>cp</i>	<i>i</i>	<i>msn</i>	<i>msh</i>
4	<i>cp</i>	<i>cc</i>	<i>co</i>	<i>co</i>	<i>msh</i>	<i>msn</i>
3	<i>co</i>	<i>cp</i>	<i>cc</i>	<i>cc</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
2	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>cp</i>	<i>cc</i>	<i>cc</i>
1	<i>msn</i>	<i>msh</i>	<i>msn</i>	<i>msh</i>	<i>co</i>	<i>co</i>
0	<i>msh</i>	<i>msn</i>	<i>msh</i>	<i>msn</i>	<i>cp</i>	<i>cp</i>

Aplicând regula lui Borda, obținem: $cc = 19$; $i = 17$; $cp = 14$, $co = 18$, $msn = 11$, $msh = 11$. Cum se vede, opțiunea învingătoare este creștinismul catolic cc .

Mai departe, să presupunem că ne găsim în secolul al XIV-lea: atunci nu exista CP. Să notăm că cp avea un punctaj care o situa pe locul patru; într-o formulare mai tehnică, spunem că cp era o opțiune irelevantă: nu pretindea să fie învingătoare. Tabelul se modifică acum astfel:

	CC	CO	I	MSn	MSh
4	cc	Co	i	msn	msh
3	co	cc	co	msh	msn
2	i	i	cc	i	i
1	msn	msh	msh	cc	cc
0	msh	msn	msn	co	co

Aplicând regula Borda, punctajul celor cinci alternative va fi: $cc = 11$, $co = 12$, $i = 12$, $msn = 8$, $msh = 7$.

Ce se întâmplă? Eliminând o alternativă irelevantă, dar menținând nemodificată relația de preferință a fiecărui votant, opțiunea care fusese câștigătoare pierde acest statut, iar alte două opțiuni vin pe primul loc. Desigur, o asemenea consecință nu e deloc intuitivă. De ce se întâmplă așa ceva? – voi discuta ceva mai jos această chestiune.

(Să observăm însă și următorul lucru: aplicând regula lui Condorcet, vom avea un alt rezultat. E un prim exemplu care ne arată că reguli diferite pot produce rezultate diferite, pentru un același profil al preferințelor votanților. Și anume i singură va fi opțiunea învingătoare. Că se așa se vede de pildă dacă vom compara șirurile $co - i - cc - ms - msh$, care se poate calcula ușor că obține 33 puncte, și $i - co - cc - ms - msh$, care obține 34 puncte.)

Acum să presupunem că simplificăm și mai mult tabelul, eliminând CO, CP și MSh. În loc de cc punem simplu c (creștin) și în loc de ms punem simplu m (musulman). Se elimina și voturile lor și avem din nou tabelul de la care am pornit, pe care îl avea în vedere A. Cornea:

	C	I	M
2	c	i	m
1	i	c	i
0	m	m	c

Cum știm, aici avem $c = 3$, $m = 2$, $i = 4$ – și deci acum i e opțiunea câștigătoare.

Din nou, modificarea în ce privește opțiunea învingătoare provine nu din schimbarea preferințelor votanților, ci din eliminarea unor opțiuni irelevante.

Aceasta e problema cu regula Borda: ea încalcă proprietatea unei reguli de a fi independentă de astfel de cazuri (voi nota cu IAI această proprietate): ea cere ca,

atunci când elimini o alternativă irelevantă (una care nu era câștigătoare), să nu se schimbe relația dintre alternativele care rămân. Or, în exemplul acesta, învingătoare era inițial cc ; în prima simplificare devin învingătoare co și i – deci nu mai rămâne cc –, iar în a doua nu mai e învingătoare cc (am scris aici c), ci devine i .

Ceea ce înseamnă că procedura de agregare prin regula Borda nu permite să susținem că se obține în chip logic sau rațional un rezultat legitim – căci rezultatul este unul care depinde de structura exemplului. Regula, vedem, are hibeile ei. (Să notăm că regula lui Condorcet nu încalcă, precum cea a lui Borda, proprietatea IAI.)

Încă o observație. Am presupus până acum o anumită demografie a votanților: fiecare opțiune e votată de exact un votant – ca urmare, ele toate sunt considerate ca având o greutate egală. Or, această presupunere nu e constrângătoare: unele alternative se vor mai importante, mai relevante, mai cu greutate decât altele. Kaganul Bulan era un democrat: el invitase la turnir exact un creștin, exact un iudeu și exact un musulman. Dar să presupunem că situația ar fi fost alta, că democrația turnirului ar fi constat în doi creștini, împreună cu un iudeu și un musulman. Atunci tabelul folosit ar fi fost următorul:

	C	C	I	M
2	c	c	i	m
1	i	i	m	i
0	m	m	c	c

Acum prin regula pluralității c iese învingătoare. Se vede ușor că prin cea a lui Borda opțiunea i iese învingătoare.

Dacă aplicăm acum regula majorității c și i sunt în balotaj, la fel și c și m , iar i e învingătoare în fața lui m . Situația pare de neadmis: în mod normal, dacă i e preferată lui m , iar i și c sunt la fel de bune, atunci ar fi trebuit ca c să fie preferată lui m ; or, ele sunt în balotaj. Avem aici un exemplu pentru faptul că uneori o regulă poate să încalce principii dezirabile (în acest caz regula majorității încalcă proprietatea de tranzitivitate a alegerii colective, pe care o voi aduce în discuție mai jos). Să luăm și un alt exemplu: de data aceasta demografia turnirului va consta în trei creștini, doi iudei și doi musulmani. Tabelul la care ne raportăm – simplificat – va fi următorul:

	3C	2I	2M
2	c	i	m
1	i	m	i
0	m	c	c

Prin regula pluralității, c e învingătoare; prin cea a majorității, ordinea este imc – deci cu i învingătoare; prin cea a lui Borda, i va fi învingătoare, cu balotaj între c și m .

Toate acestea arată că avem următoarea problemă: când în agregările pe care le folosim facem apel la o regulă anumită, trebuie să ne justificăm alegerea. Cum alegem o regulă de agregare și nu alta? Răspunsul pare să fie următorul: ne uităm la proprietățile pe care le are o regulă sau o alta, formulăm preferințe între aceste proprietăți și alegem acea regulă care îndeplinește proprietățile pe care le acceptăm; mai mult, nu admitem reguli care încalcă acele proprietăți. În situația de față, dacă vom considera că IAI e acceptabilă, atunci vom respinge agregările bazate pe regula lui Borda și vom accepta, de exemplu, agregările bazate pe regula lui Condorcet. (Pare natural să acceptăm proprietatea IAI: ea spune că atunci când comparăm între ele două alternative, alegerea noastră va trebui să depindă doar de felul în care fiecare votant preferă între cele două, iar nu de preferințele lor față de o altă alternativă.)

Desigur, cum am văzut, două reguli pot produce ca învingătoare o aceeași opțiune; de aceea, consecințele pe care le trage A. Cornea din exemplul turnirului khazar pot rămâne neschimbate. Din păcate însă, aceste concluzii nu pot fi generalizate, dacă se iau în considerare mai multe posibile structuri ale unui turnir. Voi reveni mai jos la această chestiune, pentru a argumenta că, totuși, argumentul opțiunii secunde al lui A. Cornea e foarte puternic.

Până atunci voi menționa o problemă care apare acum: anume, apelând la proprietățile regulilor de agregare, cam ce regulă va fi cea mai potrivită să fie aleasă (la acest nivel meta)? Răspunsul, din nefericire, nu e unul care să ne mulțumească. Căci aici intervine vestita teoremă de (im)posibilitate a lui Arrow, pe care A. Cornea o discută într-un paragraf al cărții. Teorema spune că nu putem găsi o colecție de proprietăți acceptabile ale acestor reguli care să fie toate îndeplinite de o regulă. Arrow a arătat că următoarele proprietăți sunt acceptabile: 1) votanții au libertatea de alege în orice fel între alternativele pe care le au în față; 2) rezultatul agregării e o relație de preferință rațională (una tranzitivă); 3) dacă toți votanții se întâmplă să aibă exact aceeași preferință între două alternative, atunci rezultatul colectiv e același cu preferințele individuale; 4) IAI e valabilă și 5) nu există niciun dictator, adică un votant ale cărui preferințe să fie întotdeauna aceleași cu cele colective. Or, teorema lui Arrow spune că cele cinci proprietăți nu pot fi îndeplinite toate de vreo regulă. În particular, dacă o regulă satisface proprietățile (1) și (3) – (5), atunci nu va satisface tranzitivitatea (acest lucru se întâmplă cu regula majorității). Și tot așa, dacă o regulă le îndeplinește pe primele patru, ea devine dictatorială! Or, acest rezultat – la vremea lui fost surprinzător – e greu de admis. Și pare să spună că alegerea unei reguli perfecte nu e posibilă, că orice regulă de agregare pe care o folosim are probleme. Pentru cazul nostru, desigur că astfel se ivește îndoiala că raționamente de felul celor bazate pe un turnir ca cel khazar sunt acceptabile fără rezerve.

De aici eu nu voi trage însă concluzia că sensul fundamental al demersului lui A. Cornea este pierdut. Cred că el rămâne – ba, mai mult, cred că în favoarea lui contează mai multe argumente, unele legate de cel expus prin turnirul khazar, altele independente. Concluzia imediată pe care A. Cornea o trage din exemplul turnirului khazar este aceea că în foarte multe situații de alegere, când există mai mulți actori, care au preferințe fundamentale diferite, alegerea agregată cea mai bună este cea

care privește nu prima alegere a actorilor, ci una secundă. E o concluzie care se impune rapid. Căci să presupunem că atât C cât și M înțeleg că prima lor opțiune (c pentru C și m pentru M) nu e fezabilă. Atunci pentru fiecare dintre ei cel mai prost rezultat ar fi să fie aleasă opțiunea celuilalt (care e a treia în preferințele lor), iar rezultatul mai puțin prost va fi cel în care e aleasă a doua lor opțiune, anume i . (Să observăm că aici e schema unui joc – a unei „dileme sociale”; nu voi insista însă asupra acestei înțelegeri a situației.)

O lume care funcționează este una în care avem puterea de a admite că nu trebuie să insistăm pe primele noastre opțiuni; într-o lume în care există mai multe opțiuni ale membrilor societății este rațional să dorim consensul, iar nu confruntarea. Iar acceptarea celei de-a doua opțiuni este expresia directă a unei raționalități tolerante. Argumentele lui A. Cornea – bazate, repet, pe o situație simplificată (dar nu generalizabilă!) – contribuie desigur la susținerea unei astfel de concluzii.

În continuare voi dezvolta două observații. Prima spune că argumentul lui A. Cornea în favoarea opțiunii secunde, deși atrăgător, este limitat și nu susține pe deplin concluzia. Dar, pe de altă parte – iar aceasta e a doua mea observație –, cred că acest argument al lui A. Cornea deschide calea unei alte concluzii, mai de fundament și cu o semnificație pe care o cred mai importantă.

Voi începe cu prima observație. O parte largă a ei a fost deja formulată: am arătat că, pe de o parte, bazarea argumentului care definește turnirul khazar pe regula lui Borda nu îndreptățește concluzia, fiindcă, mai întâi, există și alte reguli de agregare, iar autorul nu a formulat argumente pentru a susține că e preferabilă această regulă și nu alta; iar în al doilea rând, pentru că această regulă are proprietăți deloc dezirabile (precum faptul că încalcă proprietatea IAI), se pot infera consecințe cu totul de neacceptat. Pe de altă parte, am arătat că apelul la o regulă de agregare are mereu hibe (iar teorema lui Arrow le indică limpede, paradigmatic); ca o consecință, orice astfel de regulă poate să inducă rezultate deloc de admis. Astfel, e posibil ca rezultatul să nu vizeze rezemarea pe opțiunea secundă; ba mai rău se poate ca rezultatul să conștă în impunerea dictatorială a preferințelor unuia dintre votanți.

Dacă am înțeles eu bine, A. Cornea pare uneori să susțină că de fapt prin procedura aceasta ceea ce se întâmplă este că, odată eliminată prima opțiune a votanților, rămânem în față cu o opțiune care reprezintă un cadru comun pe care îl acceptă aceștia. Căci, în exemplul lui standard, *Vechiul Testament* (a doua opțiune a fiecărei perspective) este acceptat nu numai de iudeu, ci și de creștin, și de asemenea de musulman. Or, nu cred că această interpretare este corectă.

Pentru a vedea de ce, mă voi referi la un alt exemplu pe care îl folosește autorul: teoria dreptății a lui J. Rawls, așa cum o formulează acesta în lucrările ulterioare cărții sale celebre *O teorie a dreptății*. Cum poate arăta o teorie a dreptății acceptabilă într-o societate caracterizată prin faptul că membrii ei au convingeri religioase, filosofice, morale și politice incompatibile? O societate poate fi stabilă în două situații. Prima este cea în care, oarecum prin mecanisme spontane, în ea se constituie un *modus vivendi*, în care membrii societății acționează astfel încât societatea să funcționeze. În acest caz, stabilitatea nu are niciun alt temei decât un joc al intereselor și acțiunilor actorilor, care desigur se poate oricând rupe,

dar care uneori poate să fie și de durată. Oricum, acest *modus vivendi* nu este conexas cu exigențe de natură morală. Rawls nu acceptă această soluție. (Doar în paranteză voi observa aici faptul că, azi, una dintre ele mai vocale critici a perspectivei normative a lui Rawls în filosofia politică este tocmai cea care consideră că ideea de *modus vivendi* trebuie luată ca punct de plecare.) Rawls crede că într-o societate vom putea avea totuși ceea ce el numește un consens cuprinzător al membrilor ei în chestiuni normative, în particular în cele care țin de dreptate. Căci oamenii ajung să admită, din perspective filosofice, morale, politice, religioase profund diferite anumite politici. Însă – atenție! – așa ceva se întâmplă nu pentru că aceste perspective au ceva în comun (la o a doua alegere acestea sunt de acord între ele), ci pur și simplu pentru că la acele politici se ajunge din diverse perspective în diferite feluri, cu diverse argumente și cu diverse proceduri logice (două perspective morale diferite pot ambele să ajungă – cu argumente foarte diferite – la aceleași cerințe morale, precum grija pentru cei în mare nevoie etc.).

Mai dau aici un exemplu în sensul că nu e justificat să conchidem, din împrejurarea că prima preferință a cuiva nu este fezabilă, că neapărat a doua va fi cea de admis. Să presupunem din nou că prima opțiune a actorilor nu va fi și cea aleasă. Intuiția pare să ne spună așa: ne uităm la celelalte opțiuni existente și ne concentrăm pe cea care e cea mai apropiată de preferința noastră primă. De pildă, dacă acceptăm o alternativă fiindcă ea îndeplinește niște criterii A, B și C, dar într-o anumită situație criteriul A nu e îndeplinit, atunci e natural să încercăm să ne uităm la acele alternative în care criteriile B și C funcționează. În cazul standard discutat aici, dacă prima opțiune nu e acceptabilă, atunci imediat ne îndreptăm către cea aflată pe locul doi.

Or, această linie de argumentare, chiar dacă ne pare corectă, de fapt este greșită. Căci dacă una dintre condițiile care definesc optimul nu e îndeplinită, nu decurge în mod necesar că îndeplinirea cât mai deplină sau în măsura cea mai mare a celorlalte condiții ne spune că o opțiune care e preferabilă imediat după cea situată pe locul întâi va trebui să fie cea aleasă. Această obiecție a fost formulată cu putere de unii economiști și de filosofi politici. Să luăm un exemplu⁴. Să presupunem că vrei să îți cumperi un autoturism și că pentru tine ideal ar fi un autoturism 1) marca Rolls, 2) nou și 3) argintiu. Dar vânzătorul îți spune că nu e disponibil niciun autoturism marca Rolls. Atunci intuiția spune că vei căuta un alt autoturism care să îndeplinească celelalte două criterii ale tale: să fie nou și să fie argintiu, de pildă, un Ford, 2) nou și 3) argintiu. Or, adesea alegerea cumpărătorilor e de alt tip: poate că vei alege un Mercedes negru, vechi de un an. Așa cum argumentează Lipsey și Lancaster, „nu e adevărat că o situație în care mai multe, dar nu toate condițiile care definesc optimul sunt îndeplinite este în mod necesar, sau cel mai probabil, superioară unei situații în care mai puține condiții sunt îndeplinite”⁵.

⁴ Dat de R. Goodin, în „Political Ideals and Political Practice, *British Journal of Political Science*, 25, 1, 1995, p. 53.

⁵ R.G. Lipsey, K. Lancaster, „The General Theory of Second Best”, *The Review of Economic Studies*, 24, 1, 1956, p. 12. Această situație e analizată mai pe larg în P.D. Aligică, A. Miroiu, *Institutional Diversity and the Economic Calculation Debate*, Cambridge, Cambridge University Press, 2025, pp. 58–59.

La fel, opțiunea pe care o preferăm, dacă cea optimă (prima ca preferință) nu e disponibilă, nu e necesar să fie cea situată pe locul doi. Poate fi găsită în cu totul altă parte, poate să nu fie neapărat cea mai apropiată de cea optimă.

Aici se încheie prima mea observație. Repet, e posibil ca în cazul ei să fi interpretat nu tocmai corect unele susțineri ale lui A. Cornea și de aceea să fi tras implicații nu tocmai juste. Cred totuși că e important să ținem seamă de dificultățile pe care le-am menționat; iar argumentul autorului cred că ar putea profita dacă lor li s-ar răspunde. A doua mea observație nu este în principal critică; mai degrabă e constructivă. Cred că pe parcursul cărții A. Cornea produce un argument puternic pentru ceea ce avea în vedere prin opțiunea secundă: anume, el construiește mecanismul prin care aceasta joacă rolul pe care îl joacă. Repet, cred că acest rol nu e dat de faptul că ea ar exprima un temei comun al opțiunilor pe care unii actori le pun pe prima poziție a preferințelor. Motivul este altul – și este, după părerea mea, crucial.

Ideea este că rolul și semnificația avute de o anumită opțiune nu sunt date de un anumit profil al preferințelor, ci că relația e mai degrabă inversă: acea opțiune are anumite proprietăți structurale care fac ca ea să se așeze într-un anumit loc privilegiat într-un profil al preferințelor.

Ca să vedem acest lucru, voi lua unul dintre exemplele date de A. Cornea; nu va fi cel standard al turnirului khazar, fiindcă însuși autorul, când îl discută, e mult mai explicit în formularea argumentului său. A. Cornea începe prezentare acestuia notând un fapt esențial: structura conceptuală exemplificată în cazul turnirului khazar se întâlnește – deși de obicei implicit – în multe alte situații. Iar cartea cuprinde o gamă foarte largă de astfel de exemple. În lumea noastră modernă e intuitiv să încercăm să traducem poziția în care se afla Bulan prin raportare la concepții nu numai religioase, ci și filosofice, morale, politice distincte (chiar incompatibile între ele), așa cum am văzut că a procedat în elaborarea concepției sale și J. Rawls. Să ne rezumăm acum la concepțiile politice – ideologiile – care se confruntă astăzi. Putem selecta, dintre ele, numărul minim care permite construirea argumentului, anume trei: fie acestea ideologia fascistă, cea comunistă și cea (liberal) democratică.

Primul lucru pe care îl putem nota e că aceste ideologii pot fi comparate extrinsec, dar și intrinsec. E interesant să vedem în ce ar consta acum compararea lor extrinsecă⁶. A. Cornea observă că aceasta presupune o raportare la un concept

⁶ Argumentele lui A. Cornea privind conceptul comparației intrinseci cred că se leagă de discuțiile din teoria alegerii sociale (și, desigur, din cele din economia bunăstării) privind modul în care se face apel la preferințele actorilor. Să luăm următorul exemplu. Doi colecționari de artă, A și B, se gândesc să cumpere două tablouri. A e dispus să ofere pentru primul tablou 10000 de lei și 9000 de lei pentru al doilea. B e dispus să ofere 20000 de lei pentru primul și 9000 pentru al doilea. Atunci, folosind comparația intrinsecă, vom putea spune că pentru A cele două tablouri sunt de valoare apropiată, dar pentru B nu – primul ar fi mult mai valoros decât al doilea. Comparând extrinsec, s-ar putea susține că pentru B primul tablou ar fi de două ori mai valoros decât pentru A. Dar această susținere nu are sens intrinsec, căci ea constă într-o comparație interpersonală și nu știm cum să comparăm între ele evaluările în bani ale celor doi. De aceea, comparațiile interpersonale, cum se spune în lucrări economice, sunt evitate – la fel cum cere A. Cornea pentru situațiile analizate

ideal al unei organizări politice, la o „utopie”. Atunci organizarea politică de preferat ar fi cea care se apropie cel mai mult de acea utopie. Și același lucru se întâmplă dacă am face apel la criterii zise obiective, cu întemeiere empirică (precum de exemplu venitul pe cap de locuitor, stabilitatea instituțională, gradul de asigurare a echității sociale etc.). În toate aceste cazuri se presupune, arată A. Cornea, că putem face apel la criterii exterioare fiecărei opțiuni ideologice; ceea ce am văzut că el respinge.

Atunci vom recurge la comparații intrinseci. Iar astfel apare un aspect crucial: anume, deși cele trei ideologii sunt tratate fiecare ca egale, se vede imediat că cea democratică are o poziție cu totul specială. Acest lucru, arată A. Cornea, a fost observat încă din Antichitate. La Platon aflăm o formulare explicită: într-o democrație, arăta el, oamenii sunt foarte diferiți. Ca urmare, pentru fiecare om democrația poate fi considerată ca o organizare politică pe care toți ar putea să o considere ca fiind convenabilă. Autorul citează în acest sens un pasaj lămuritor: „Pentru că din cauza îngăduinței ei există acolo toate felurile de constituții și omul care vrea să înființeze o cetate – ceea ce noi am făcut acum – are șansa ca, mergând în cetatea democratică, să aleagă /din ea/ felul /de cetate/ care îi este pe plac, ca și când, ajungând la un bazar de constituții (*pantopólion politéion*) și alegând din el, astfel ar înființa cetatea sa”⁷. A. Cornea notează – în notele sale la traducerea *Republicii* lui Platon – că această înțelegere a democrației este de asemenea întâlnită la Aristotel⁸: „principiul fundamental al regimului democratic este libertatea (așa se spune de obicei, considerându-se că numai în acest regim se beneficiază de libertate; căci se afirmă că orice democrație la aceasta țintește). ... [un alt semn al libertății] este a trăi după voie. Acest lucru este, se afirmă, opera libertății, o dată ce a nu trăi după voie este un lucru propriu sclavului. Așadar, aceasta este a doua normă a democrației. Aici își află originea dezideratul de a nu fi condus, pe cât posibil de către nimeni, iar în caz contrar, în cadrul unui sistem alternativ”. Comentariul lui A. Cornea este foarte limpede: dacă cineva nu poate trăi în opțiunea sa preferată – cea situată pe primul loc între preferințele sale –, atunci va prefera să trăiască în democrație, „unde, la nevoie, el poate afla sau reconstrui, în mic, guvernarea preferată”; ceea ce înseamnă că „legile și regulile după care se conduce democrația pot fi adoptate de persoane sau grupuri antidemocratice sau nedemocratice, ce le vor folosi în propriile interese. Acestea pot în mod legal alcătui asociații legale, pot vota, trimite deputați în parlamente, pot edita publicații etc. Lucrul nu este posibil în alte sisteme: un stat fascist îi va persecuta și interzice pe comuniști, un stat comunist pe fasciști, și ambele – pe democrați”.

Fiind, cu expresia lui Platon, un „bazar de orânduiri” – deci o structură instituțională politică deschisă unor multiple variații –, democrația liberală se prezintă

⁷ Platon, *Republica*, 557d, în *Opera integrală*, vol. III, trad. A. Cornea, București, Humanitas, 2022, p. 325.

⁸ Aristotel, *Politica*, VI, II, 1317a–b, trad. R. Grigoriu, București, Paideia, 2001, pp. 152–153.

atunci într-un dublu registru. Pe de o parte, la fel ca celelalte opțiuni, ea poate fi aleasă de cineva, este o alternativă fezabilă. Democrația liberală apare ca una dintre opțiunile de pe agendă; o poți alege, după cum poți alege o guvernare fascistă sau comunistă etc.; ca urmare, vor putea exista oameni care să o aleagă pe ea ca opțiunea preferată. Pe de altă parte, democrația liberală are un statut special. La suprafață, acesta constă în faptul că ea apare mereu ca a doua opțiune. Dar mai profund, e – așa cum am văzut – altceva: este și o meta-opțiune, în sensul că ea asigură cadrul în care celelalte opțiuni se pot naște, formula (la un moment sau nivel anterior turnirului). Aceasta înseamnă că ea apare pentru celelalte opțiuni nu atât ca alegere secundă, ci și ca mediu care configurează felul în care se face această alegere secundă. (De aceea e posibil ca, pentru un democrat liberal, democrația liberală să fie atât prima, cât și a doua preferință. Aici eu interpretez această susținere nu în sensul că astfel e schimbată structura turnirului, ci în acela că opțiunea liberală democrată este reflexivă: se compară cu sine și se alege pe sine.)

Cred că acest dublu statut al opțiunii secunde, în general, este cel care îi oferă relevanța în respingerea relativismului: argumentul nu e acela că opțiunea secundă identifică un temei comun al celorlalte opțiuni, ci că ea, prin jocul dublu pe care îl face, oferă un invariant în structura turnirului.

Cadrul conceptual care se creează astfel este, repet, regăsibil în multe situații. Vreau să remarc aici o structură conceptuală care este într-un fel foarte apropiată de cea identificată de A. Cornea. E vorba de conceptul de holomer al lui C. Noica, pe care A. Cornea îl și discută în carte. Acesta la rândul lui joacă în două registre. Este, pe de o parte, un individual, la fel ca și alți individuali. Dar e și un universal⁹.

Concluzia mea este simplă: ideea opțiunii secunde poate fi interpretată astfel încât să ofere un argument foarte puternic pentru evaluarea unor opțiuni diferite, incompatibile și chiar incomparabile, în diverse contexte. Iar această evaluare permite – pe temeiuri logice, structurale – să se identifice adesea¹⁰ o opțiune cu o poziție specială. Iar astfel se poate susține o perspectivă general filosofică în răspărul relativismului teoretic. Avem în cartea lui A. Cornea o construcție conceptuală deosebit de complexă, care – fiind atât de relevantă în atât de multe dispute intelectuale de azi – cred că ar fi de dorit să fie urmărită în implicațiile ei și discutată cu multă atenție în spațiul nostru cultural.

⁹ Mărturisesc că acest joc dublu al opțiunii secunde mi-a plăcut personal și din alt motiv: el îmi pare conexabil cu conceptul de entitate reflexivă, pe care l-am construit în cartea mea *Lumea lui Anaxagora*. A. Cornea face o referire la el, într-un context diferit, în cartea sa *Excepția*, București, Humanitas, 2021.

¹⁰ Nu întotdeauna! A. Cornea dă în acest sens exemplul opțiunilor diferite în ceea ce privește avortul.